

ТОДОР ПАВЛОВ

„Новият живот“ — така обобщено по инерция наричахме дните, които вече се налагаха, годините на социалните и социалистическите преобразования, по косвеното им определение не дразнеше и не палеше аполитичните граждани, дребните собственици; „новите хора“ — те пък бяха носители на цялата нравственост и добродетелите на всеобхващащия хуманизъм, щом като бяха рискували и живота си заради революционната идея, не бяха тръгнали към нашите години от вчера... Няма да правя исторически справки, няма да се връщам в края на миналия век. И макар че тия, дето ги срещаме по улиците, още носеха бледостта на затворите и приведените им рамене още не бяха се изправили от гладуването по гори и балкани, движението имаше свои ветерани. Не бяха един и двама, които лично бяха слушали и разговаряли с Димитър Благоев — Дядото, с Георги Кирков — помнеха, кажи го, Бузлуджанския конгрес. И все пак те бяха известни в по-тесен партиен кръг. Като изключим Георги Димитров, станал знаме и символ на световния пролетариат и прогресивните движения след Лайпцигския процес, и строгата и малко загадъчна популярност на Васил Коларов не толкова като един от водачите на Септемврийското въстание, а като генерален секретар на Коминтерна („Интернационал“ и „Коминтерн“ звучеше някак загадъчно за нас, младшите), най-популярен сред дейците на Комунистическата партия у нас бе Тодор Павлов. Освен това Димитров и Коларов живееха в Москва, а Тодор Павлов бе за хората, които го познаваха и бяха работили с него, „бачо Тодор“.

Навярно читателят е забелязал, че тук, както никъде досега, си служа с усложнени изречения — главни, допълнящи, обяснителни и т. н., — защото се опитвам да подражавам малко на Тодор Павлов не по „съдържание“ на изложението, а по „форма“, защото той се беше наложил с множеството си публикации, а, както знаем, печатът е велика сила. С отделни свои трудове, статии, спорове доказваше „материалистическото“ разбиране за света и обществото, а в областта на изкуството — предимствата на „новия художествен реализъм“ — така се наричаше тогава, по цензурни съображения, социалистическият реализъм. Фигуративно казано, той бе стожерът, около който Сава Гановски—Трудин, Жак Натан, Петко Кунин и др. мачкаха сламата на дребнобуржоазното мислене, за да отвейт чистото зърно на марксистическата мисъл. Освен с перата си тези хора бяха участвували активно и в революционните борби и публични трибуни, бяха съдени и лежали в затворите и концлагерите — събираха им се общо със сегашните мерки „четири-пет петилетки“, та това им придаваше допълнителна тежест.

Нашата интелигенция посрещна великия прелом на Девети с ярко изяви творци във всички области на изкуствата, философията, културата. Почти всички те бяха взели някакво активно участие в борбата срещу фашизма, а Вапцаров, един от върховете на родната ни поезия, бе разстрелян като член на Военния център към Централния комитет на партията. Няма да изреждам тук имена, за тях ще стане дума в страниците на тази книга по-нататък — сега само маркирам общото положение. И макар че те поеха вече ръководството на културния фронт, като бяха дошли от концлагери, затвори, партизански отряди, Тодор Павлов някак се отделяше от тях. Така беше поне за мене и не вярвам, че ме е респектирала само беловласата му грива и огромната му фигура.

Къде съм чул за първи път името на Тодор Павлов, не помня. Навярно е било в читалището на баща ми, където тогава се получаваха всички книги на издателство „Нов свят“, а и всички легални издания на тогавашната Работническа партия. Хората са говорели с

* Откъс от книга втора на „Началото на пътя“ — „Безсловесният глас на автографите“. Бел. авт.

голямо уважение за него и у мен е останало впечатление, че това е най-големият мислител, който се бори срещу несправдата и от чието слово се бои даже и властта, но е безсилна да го възпре. Имаше у нас една книжка, купена от пътуващ книжар, за хората от затвора и за един Диньо Едноокий, от което ми стана ясно, че авторът е споделял тежкият живот на борците, затваряни, както Захари Стоянов, в тъмница. И друга една — тичница — „Що е изкуство“, но буквите в редовете постоянно ми се изплъзваха и аз се отказвах да я чета. В няколко подлистника на вестник „Литературен глас“ — той излизаше в дванадесет страници, а навярно и в няколко броя — прочетох една дълга статия за творчеството на непознатия за мене тогава поет Венко Марковски. Какво съм разбрал от нея, сега не мога да си спомня нищо. Цитираните стихове бяха на диалект, та не можах да почувствувам силата и красотата им. Помня, че май ме смути. Бях ученик в прогимназията, декламирахме стихотворението на Вазов „Не даваме я, не, земята мила. Земята на светите ни отци. Не даваме праха на Самуила и славата на двамата светци!“, а излизаше, че хората, които живеят в тези земи, са пак наши братя, но са вече друга националност, друг народ, със свой език. Ей това нещо не можах да проумея, но щом беше писано от Тодор Павлов, значи той имаше право и моето мнение в случая нямаше никакво значение. Не съм и допускал тогава, че срещу национализма и великобългарския шовинизъм нашата Партия бе дала своето компромисно съгласие по македонския въпрос, за да се потуши най-сетне „клокочещият вулкан“ на Балканите.

Когато отидох ученик в Габровската гимназия, оказа се, че там името на Тодор Павлов бе на особена почит. Бил тамошен зет и жена му, Гана Павлова, също била „храбра“ жена. Сприятелихме се с един неин родственик — Стефан Василев, на когото кой знае защо казваха „поета“, който ми говореше с особена почит и за двамата. Войната бе почнала. Тогавашната пропаганда изтъкваше „месианството“ на фашизма“, като подкрепяше това свое твърдение, че и Съветският съюз бил негов благосклонен съмишленик. Нали имаше сключен пакт за ненападение между двете страни. Но имало и други гласове, които отразявали лекомислените — Тодор Павлов написал брошурата „Против объркването на понятията“, която Стефан ми даде да прочета. Пак същата категоричност, с каквато беше написал статията си за Венко Марковски, като че ли авторът удрише с юмрук по масата и доказваше правотата си — фашизмът си е човеконенавистничество, мракобесие, кървави погроми над всичко прогресивно и не можеше да има нищо общо с комунистическата идеология. Сключеният пакт е израз на миролюбието на съветската страна, но не и съгласие с хитлеризма. Не мога да днешната дата да кажа, че съм бил съвсем наясно с международното положение, защото понякога някои махали на Габрово осъждаха с лозунги, които явно пишеха ремсисти и комунисти и заклеяваха световния капитал и плутократите като виновници за днешната война. Преведено на прост език, значеше, че Англия, пък и Франция са тласнали света в тази касатина.

Най-сетне, от една пътуваща книжарка, и аз се сдобих с една книга на Тодор Павлов, „Нация и култура“, и не мога да твърдя, че я прочетох на един дъх. Мъчих се над всяка страница и я „разбрах“. Бях шестнадесетгодишен и, като се върна в младостта си, мога да споделя сега какво бях попил и усвоил от прочетеното... Изкуството също така било продукт на материята, но на най-висшата човешка материя... Хората на изкуството пресъздават субективно обективната действителност, като внушават на нас, консуматорите на изкуството, не само своето емоционално отношение, а и социалната си заинтересованост в нея. Но това, което казват, не се изчерпва само като в уроците по литература: „Какво е искал да каже писателят?“, а разгръщат социалните пластове на обществото... Че изкуството е потребно за човека, но като социална потребност, защото чрез него той преосмисля своето битие... Нали е повече от ясно колко дълбоко бях навлязъл в „теорията на отражението“?... Но аз харесах книгата и заради една съвсем частна подробност: в нея пишеше за нашенца, съученика на баща ми Илия Бешков, и то все положителни неща. Имало и при него разминаване на „мироглед“ и „художествен метод“, но той бе в идеологическа приповдигнатост за сметка на твореца.

Четох дебелите романи от руски и френски класици и, въоръжен с „метода на познанието“, се мъчех да разбера точно кой момент от историческото развитие на даденото общество илюстрират, понякога се „разгвях“ и в общочовешки план. . . Сега квалифицирам оня период от живота ми като „вулгарен социологизъм“, но тогава не съм знаел за това понятие. Жалко, че и днес има хора, прочели не една книга по тези въпроси, които си останаха все на същото място. То е като заболяването от „заушки“ в детските години — у някои мъже дава поражение за цял живот — остават стерилни. Знаех, че ще изглеждам смехен в очите на другите, ако го споделя с тях, затова си го таях в себе си и бях особено горд с откритието си — умеех да надниквам зад думите, а не като другите, които четяха редове от букви. . .

Но да оставим какво е било в ония дни, а да се върнем в нашето време, защото искам да разкажа за Тодор Павлов, такъв, какъвто аз съм го виждал. . . Съобщението, че е член на регентския съвет, не предизвика у никого недоумение или пък някакви възражения — той бе изявен революционер с авторитет на учена глава и мястото му беше там, в ръководството на страната тъкмо в този момент. Другите двама — професор Венелин Ганев и Цвятко Бобошевски — се коментираха от време на време, но щом за тях беше дала съгласието си и Партията, значи бяха все пак „наши“. По спомени на участвували в революционната нощ, взети от книгата „Ден последен — ден първи“, той посрещнал победния Девети в кафенето на интелектуалците „Цар освободител“, излязъл да се види с някои приятели, да си честитят Победата. Към десет часа се разделил с тях, защото и по радиото чул, а и идвали хора, да отиде вече да си заеме мястото в тогавашното Министерство на войната, защото щели да го правят „цар“.

И нали беше популярен, хората разказваха за него с обич весели случки от живота му, от които ставаше ясно, че обича шегата, острата дума и най-вече, че умееше да се шегува със себе си, което значеше духовна сила. . . Погледнал през прозореца на жилището си и виждал на улицата долу, че пази въоръжен милиционер. . . „Тъй ни е било писано на мен и на така ти Гана — казал на госта си — цял живот да ни пази човек с пушка. . .“ Ораторите — а те бяха толкова много, че дори и Еренбург, посетил страната ни по това време, бе възкликнал: „В България има хубаво вино и много оратори!“ — като предупреждаваха за трудностите, които предстоят, цитираха пак Тодор Павлов: „Чака ни много труд, пот. . . Пак няма да можем да се хванем с такава ви Гана под ръчка и да се разхождаме по жълтите плочки на „Царя“. . .“ Освен с държавните работи Тодор Павлов намираще време да продължи активно и литературната си дейност. Някои от статиите му имаха малко програмен характер — „С перо и меч“, — други бяха по актуални литературни и философски въпроси. Воюваше! . . Новата култура трябва да обедини всички творци, които са стояли на демократични позиции през годините на фашизма и те да дадат своя принос в изграждането на „новото общество“, но трябва да гледат нашата съвременност с метода на социалистическия реализъм и за отпразна точка да им служи революционното развитие на обществото. Идваше ерата на социализма и комунизма — нов, по-висш етап на общественото развитие.

Преиздаде и някои от старите си трудове и капиталната си книга „Теория на отражението“. Навярно са се свършвали бързо — хората искаха да разберат и да виикнат в същността на нещата, които ставаха вече у нас. С тази „Теория на отражението“ е свързана една от най-сполучливите шегки на бай Вичо Атанасов, народен учител от Дивлядово, Шуменско, също човек на изкуството, събрат по съдба от концлагера „Еникьой“. Срещнали се по това време и започнали разговор по държавните въпроси. . . „Как е положението по вашия край, държите ли здраво, как е настроението на хората?“ „Остави се, лошо, бачо Тодоре! Продават си воловете, имотите, започнаха къщите вече. Дават мило за драго!“ „Че другарите там не виждат ли какво е положението, защо не вземат мерки? И какво точно се е случило?“ „Остави се — всичко вече дават, да си купят твоята „Теория на отражението“.“ Бай Вичо имал да си връща на Тодор Павлов, защото го нарекъл заради рисунките му в концлагера на завое на реката „Вичо Завойски“. — Купих си и аз тази дебела като телефонен указател книга — голям формат със сивкави или светлосива корици. Започнах да я чета и веднага разбрах, че не е за моите двадесетгодишни уста лъжица. Разризах я все пак докрай — тогава книгите се продаваха необрязани на машина и в книжарниците се продаваха специални луксозни сувенирни ножове за разрязване на прочитните книги — да видят всички,

че съм я чел докрай и за мое най-голямо изумление видях, че на последните страници бяха отпечатани някаква критика за книгата от съветски учен и отговорът на самия автор по повдигнатите въпроси.

Авторитетът на Тодор Павлов беше тогава за мене толкова голям, че сметнах за кощунство някой да се осмелява да го критикува. Но след като сам бе отпечатал статия срещу себе си, сметнах това за още по-голяма сила. А с триумфиращия, смазващ опонента му отговор, той отново излизаше победител в спора. За първи път виждах такова издание. Това, че опонентът беше неизвестен за мене човек, още повече засили недоумението ми. Грешките на Тодор Павлов можеха да посочат само ръководителите на съветската държава. Толкова високо съм го поставил тогава. Не съм и допускал тогава, че Тодор Павлов печата двете статии заради своята, защото в нея дообяснява казаното в много страници преди това и изпуснатите съществени моменти.

Когато дойдох в София, вече нямаше регентство — и аз бях гласувал за Републиката, първото ми гласоподаване като зрял политически и пълнолетен гражданин — двадесет и една годишен. И нали от младостта му подир него са вървели агенти или е минавал по улиците, конвоиран от стражари, а след това пазен и от наши милиционери, сега Тодор Павлов кръстосваше с едри крачки столицата. Едър, малко поприведен напред, винаги с черно пардесо, което още по-ярко контрастираше на буйната му побеляла коса. Обикновено беше сам — бързаше зянакѝде — или го придружаваше някой срещнат познат, който говореше разпалено, а той само кимаше с глава. Понякога ми се струваше, че той не слушаше придружителя си — та малко ли хора искаха тогава да се приближат до него и да бъдат видени с кого минавал по улиците.

А иначе Тодор Павлов беше съвсем достъпен за всички. Виждал съм го неведнѝж в новооткрития салон на Камарата на народната култура, където ставаха писателски събрания или културни чествувания. Идваше сам — никога не съм го виждал „под ручка“ с често споменаваната от него с обична шега и уважение „кака Гана“ — седаше някъде в предните редници, събличаше пардесюто си, премяташе го на облегалката на стола, кимаше на познатия край него и се заслушваше напрегнато. Понякога се обаждаше от място — одобряваше казаното или провокираше говорещия да уточни позицията си. Чувал съм, че вземал думата с изказвания на писателските събрания, но там ние още няммахме право да присъствуваме... И през лятото на четиридесет и седма година имах щастието да седя редом с него в същия този салон и имах възможност да го разгледам отблизо.

Провеждаше се Третата национална конференция на литературните кръжоци от провинцията — имаше такъв опит за обединяването им в отделен съюз, даже имаха и печатен орган — „Литературен подъем“, който излизаше в Стара Загора. Имаше някаква тенденция да се узакони нов творчески съюз. Но тя срещна съпротива — заличават се границите между провинцията и столицата, Съюзът на писателите е вече друга организация и всичко талантливо ще бъде прието, няма защо да се разкъсват силите... И на втория ден на тази конференция изказванията продължаваха с попарени надежди, вяло. И най-неочаквано за всички, след като дойде Тодор Павлов, потърси с поглед къде да седне и тъй като на задните редове имаше до мене празен стол, седна на него. Напрегнат, малко нервен, от време на време се надигаше и оглеждаше салона. Кимна с глава на седящия до мене Александър Геров, с когото току-що се бяхме запознали — значи те се знаеха, — и погледът му пак зашари по редниците, като че ли търсеше някого.

Тогава още нямаше практиката на големите президиуми. В дъното на салона имаше маса и на нея седеше само председателствуващият заседанието, навярно и стенографът, затова не го поканиха да седне отпред. Като огледа добре салона и отдъхна малко — бе бързал, дишаше уместено, — изчака паузата между двама говорещи и стана от мястото си. „Идвам направо от Народното събрание, където водим битка с опозицията... Ама каква битка само... Казаха ми някои другари, че не са зачетени, че на тези заседания не присъствувал никой от водещите писатели... Казаха ми и аз тръгнах насам...“ Председателствуващият го покани да дойде на трибуната и оттам да говори... „Мога и от място, защото това, което ще кажа, не е толкова важно... Гледам тука сред вас стария ковач Димитър Полянов, младите

фурнаджиев и Караславов... А, ето и другарката Елисавета Багряна е тука... По-младите — Никола Маринов, Ст. Ц. Даскалов... Председателят на Съюза Людмил Стоянов и секретарят му Младен Исаев... Ха, ето ги и най-младите — Асен Босев, Петър Пондев... Значи не е така, както са ме информирали... Цветът на нашите писателски сили е тука!... Продължавайте си работата, аз ще послушам."

И остана. Тя, които взеха думата, се посмутиха от неговото присъствие, а навярно искаха да защитят гневно предложението си. Тодор Павлов изелуша всички. Стоеше на стола някак нервно, от време на време трепваше, като че ли искаше да пресече или допълни някого, но повече не се обади... Остана и за литературното четене накрая, където се извиха, избраци от специална комисия, най-надеждните млади творци. Дойде с нас и на специална вечеря в „Ариана“. Имаше много познати сред участващите в конференцията „провинциални писатели“, разговаряше, шегуваше се с тях. Особено сърдечен беше с машиниста от пловдивското депо, поета Теньо Казака. Беше един от младите хора, които често се срещаша сред всеотдайните революционери тогава — да изрази в стих готовността си да изгори в борбата за социална справедливост. А Казака го беше доказал това и на практика — фантастично дръзко бягство от пазарджишкия затвор, невредим след обстрела на цялата затворническа охрана, партизанин в Родопите, след победата отново се върнал на железничарския си пост, но метастазата на поезията го душеше до самата смърт. Почина в наши дни след поредната операция на бъбреците — успя да издаде няколко книги, но проза.

Двамата, изглежда, се знаеха от по-рано. Навярно поетът-работник бе изпратил стихове и чакаше да чуе сега мнението на мастития критик. Говореше само Тодор Павлов — отделиха се настрана, — като отвреме навреме махаше отсечено с ръка или предупредително подчертаваше нещо с вдигнатия показалец на дясната си ръка. Казака слушаше като провинил се ученик. Седнаха един до друг на банкетната маса — всички с официалните си дрехи, машинистът с омаслено яке, но това не влияеше на самочувствието му. Разговорът между двамата продължи и по време на вечерята. Поетът извади някакви листове, четоха написаното, Тодор Павлов сочеше от време на време нещо в текста, другият поправяше. След единствената надраница, която беше едновременно и за „добре дошли“, и „за раздяла“, Тодор Павлов почука по чашата си и даде думата на Теньо Казака. И вместо стихотворение за сравнения и смърт, за готовност да даде живота си за делото — той имаше право, защото е бил и в партизански отряд, пък и такива стихотворения тогава се пишеха и от хора, които не бяха и помиринали барутен дим, — той прочете едно весело, закачливо стихотворение за протеклата конференция. Беззлобно се хиперболизираха попарените надежди, но и благодарността, че нашего брата е бил зачетен и изслушан, та дори седи сега и на една маса със светилата на литературата ни, че сред многото оратори и „водовъртежен говор“ той все пак е чул нещо и от „бачо Тодор“. Някой се обади, че самият бачо Тодор е внушил на поета да тури и неговото име, та да се обезсмърти и той. Той прие шегата — с Теньо Казака били безсмъртни, какво не им е минавало през главата, и пак оцелели, та едно стихотворение нищо нямало да прибави към славата им.

С това, че се държеше свойски с всички писатели, че ги знаеше по име, че житейските им пътища все се бяха кръстосвали някъде, че намираще с всеки да размени думи, ми стана и на мене някак близък, макар че нямаш кураж да се доближа до него. Минаха доста години и на мен ми се отдаде случай да се срещна с него на четири очи, а не само на събрания и чествувания.

Работех в „Литературен фронт“. Получи се едно писмо от Университета срещу академик Романски — пенсионирали го и той занесъл у дома си не зная колко хиляди машинописни страници студентски дипломни работи. И сега амбишираните професори си ги искат, той не ги дава. По това време израз на лоялност към идеологическата работа на партията беше отношението към въпросите на езика. Беше подета акция срещу съветския езиковед академик Мар — Сталин го обвиняваше в буржоазни остарели възгледи и тенденции, в космополитизъм... Не си спомням в какво точно бе „вината“ му, макар че този въпрос ми се падна на изпит по езикознание при професор Стойков и аз съм отговорил според изискванията тогава... Та „Литературен фронт“ щеше да напечата протестното писмо — беше вече „натъркал“

ушите на няколко други лауреати и професори за плагиатство, но... А това „но“ не беше дребна работа. Във връзка с езиковедските полемики академик Романски бе получил по-дравително писмо от най-високо място у нас във връзка с народополезната му дейност и оттеглянето му от активна преподавателска дейност... Получавахе се парадокс — от една страна, най-суперлативна оценка за дейността му като езиковед у нас, в нашата наука, след това пък и обвинение в дребна кражба...

Решиха да отнесат въпроса до Академията на науките, където председател вече беше Тодор Павлов. Или да влезе като арбитър между спорещите и да ги помири, или да ни даде „зелена“ улица да си вършим своята работа... Пратихме му препис, в придружителното писмо посочихме срока, до когато ще чакаме отговора и пратихме оригинала в печатницата. Дойде уреченият ден, метрампажът в наборното отделение върза набраното на втора страница и зачакахме отговора. Главният редактор мина да види как върви работата и реши да се обади лично на председателя на Академията и да го подсети. Броят не чакаше. Оттатък му отговориха да прател човек и щял да му каже каквото трябвало. С приприяност добрите работи не стават. Аз бях дежурен редактор тогава, казаха ми името ми, дадох ми шпалта, ако случайно нашето писмо е забутано и поех по напечения от утринното слънце тротоар.

Изкачих се на първия етаж на зданието на Академията, долу нямаше никого, — огледах празния коридор и зърнах тежка врата, на която пишеше „Председател“. Почуках, натисках дръжката и влязох. Като съм влизал днес в какви ли не кабинети и съм виждал най-различни подредби, работното място на председателя сега ми се струва, че е била най-обикновената работна стая, дори без заседателна маса в нея, но тогава се почувствах потиснат от високия таван и просторното помещение. Вляво от вратата, зад бюрото си беше седнал Тодор Павлов. Видя ме — пишеше нещо — изправи се и ме погледна сърдито. Не ми е много приятно да го пиша, но започна да ме хока. Как тъй се вмъквам без разрешение тук и там, хората си имат работа и приемни часове за посетители. Казах му, че и аз идвам по работа. Той видя в ръцете ми листа от шпалтата и продължи сърдито — минало вече времето, когато всеки шарел насам-натам с молбите си. Време било да се сложи ред в тия неща. Има си секретарка — да съм оставел там просбата си... И наистина в ъгъла на кабинета имаше полукоткрехната врата — трябвало е да вляза най-напред при нея и после всичко щеше да бъде по реда си. Но аз нали бързах — нямаш време да огледам какво пише на всички врати в коридора... Намерих някаква пауза между две гневни изречения и казах, че идвам от редакцията на „Литературен фронт“, че лично главният редактор го предупреди и той даде съгласието си да дойда... Вярно, казали му, че ще дойда... Каза името ми... Тъкмо бях започнал да се освобождавам от заекването си, та смъкнах, че аз съм този човек — Тодор Павлов присви очи и дълго ме гледа...

И аз се огледах от краката до раменете. Бях със синьо-бели кецове, с модно приплетени връзки, със син шлиферен, малко лъскав панталон и с отровнозелена тънка вълнена блуза. Отляво, в джоба, бях напъхал пакета цигари и кибрита. Рошав, с дълга коса, която падаше на чупки над очите ми, слабиък, като изгоряла клечка кибрит... Явно, че каяфетът ми нямаше никакво покритие, което след секунди се изясни. Домакинят направи пауза, посочи ми стола пред бюрото и седна на мястото си, като не снемаше очи от мене... Досега поздравявал някакъв солиден човек, когото знаел от по-рано и смятал, че той е въпросният писател, когото свързвал с името ми...

Отдъхнах си — всичко мина благополучно дотука — трябваше да пристъпя към деловата работа. Споменах му за полученото писмо от Университета и понечих да му подам шпалтата. Той ме спря с ръка, наведе се към мене и започна като на стар боен другар да ми разказва за мъчнотияте, които трябва да се преодоляват тепърва, за да се тури ред в това висше образование. Дори математическите науки, физиката, химията — всичко трябва вече да легне на нови основи. Теорията трябва да се свърже с практиката, но тези теории не са отвлечени сами за себе си, а са подчинени на идеологията, трябва да бъдат не пропити, а да са самата същност на материалистическото учение, на марксизма, на диалектиката... Погледнах часовника си — можех да послушам десетина минути, нашите щяха да почакат. Все пак, това е Тодор Павлов, председател на Академията на науките — не можех да го прекъсна.

А лекцията си продължаваше вече по факултети. Когато ставаше дума за юридическия, кимях с глава, нали бях учил в него. За филологическия слушах с интерес, макар че не посещавах лекциите в него, явявах се на изпитните сесии с редовните студенти. Във физико-математическия учеше сестра ми, та знаех имената на някои професори. Времето си вървеше, а той едва мина Медицинската академия и започна техниката. . . Минаваше единадесет часа, нашите в наборното отделение вече връзваха третата страница, на която обикновено се прехвърляха част от уводните материали от първа страница. . . Телефонът няколко пъти звънеше, той вдигаше вилката и пак продължаваше да говори. Влезе от вратата на съседното помещение секретарката, но той я отпъди да не ни прекъсва. Допусках, че тези телефонни обаждания не са случайни — обаждаха се нашите. Може би бяха помислили, че не съм пристигнал още — не блестях с дисциплина в работата.

Свършихме с университетските работи, сега започнахме с предстоящата делова работа в Академията. . . Стрелките на часовника ми, както казват поетите, се целунаха на дванадесет. . . Слушах и нервничех. По едно време се опитах да се надигна от стола, но той ме погледна строго. Видя ме, че поглеждам часовника си, погледна и той своя и точно в този момент телефонът пак извънтя. Тодор Павлов вдигна слушалката, но сега вече я приближи до ухото си. . . Обаждаха се нашите. . . Пристигнал съм, ей сега ще свършим и това, за което съм дошъл. . . Думата дума отваряла — така хубаво сме си говорили. Изглежда, че оттам казах нещо остро по мой адрес, но той се застыли за мене — по това, как слуша човек, могат да се разберат много повече неща за менталитета му, за качествата му, отколкото. . . Възгордях се от оценката му, но се и смутих. Бях примъкнал без позволение пред мене пепелник и го бях напълнил догоре с угарки, а в този кабинет май не се пушеше.

Изваках да остави слушалката във вилката и изстрелях задачата си. Подадох и шпалтата. Тодор Павлов хвърли поглед и ми я върна. Бил получил това писмо и наредил да ни отговорят. Отвори чекмеджето на бюрото си и най-отгоре стоеше нашето писмо. Беше забравил да го върне. Притули го, уверен, че не съм го забелязал, и започна със строг глас да мъмри „това момче“ — главният ни редактор Веселин Андреев. Трябвало да се мисли държавнически — кои са тия от университета, а кой е академик Романски? Та не знаем ли ние, че той е оставил в Академията оставящите си — цялата му библиотека и всички ръкописи да постъпят в архива? Как така ще огорчаваме човека, който навярно е взел тези машинописни страници, които и университетските хора не знаеха нито колко са, нито какво точно представляват, за да продължи в къщи научната си дейност. След време всичко това ще бъде на разположение на всички. С проблемите на езика тепърва ще има да се занимават институтите. . . Пак погледнах часовника си и му подадох ръка. . . Защо съм бързал толкова, да съм се обадил по телефона. . . аз наставах да си тръгна, подадох му ръка. . .

Тодор Павлов задържа подадената му десница, позадържа я и започна да се смее. Не на мене, защото не ме гледаше, а за нещо свое, което му бе хрумнало в момента, но аз се посмутих. Все пак това ставаше при разделянето ни. . . Сетил се нещо, бил го казал и на други, но не е зле и аз да си го зная отсега нататък. . . „Да те пази господ от написан доклад на Тодор Павлов и от писан на Сава Гановски!“ А в миналото до него винаги слагаме и Гановски-Трудни! Тази толкова директна шега със себе си и най-близкия си другар направо ме сепна, дори ме скова, че не посмях дори да се засмея. . . „Хайде, по живо, по здраво, че там те чакат, а това да го запомниш от мене и да си го знаеш!“

Когато излязох от зданието на Академията, минаваше обяд. Вървах, потиснат от последните думи на Тодор Павлов — не бях се държал както трябва ли, че ми каза тези неща? . . . Бяхме тогава млади, млади зелени, та не бяхме се срещали много с истински хора и не знаехме, че да се шегуваш с недостатъците и слабостите си, значело сила. . . В наборното отделение ме посрещнаха изнервени — бяха свалили колонката с писмото, ами ако аз кажех да го връщат пак. Главният редактор отвори уста да ми се сопне, но аз го преварих: „Да те пази господ от написан доклад на Тодор Павлов и от писан на Сава Гановски!“ . . . Щом съм знаел вече това, значи наистина съм бил при него — засмя се Веселин и на мен ми падна тежестта от плещите — сега поне няма да ме обвиняват, че гледам през пръсти на редакторските си задължения.

Тодор Павлов живя дълго и в наши дни — не зная кога ще излезе тази книга, та не определям с точност годините — но вече без да бъде централна фигура в нашия обществен и административен живот. Срещали сме се много пъти, поздравявали сме се само с кимане на глави и сме се разминавали. Отначало той ходеше, както винаги, с тъмната си врънка, но вече неразкопчана дреха и не тъй забързан. После бялата си буйна грива подпъхваше под мека, солидна шапка, с обърнати нагоре краища на периферията. И винаги при тези наши срещи, след разминаването ни, си припомнях онази наша среща в зданието на Академията. Все го виждах приведен към мене, присвил очи и говори, говори, говори... Отвореме навреме удря в такт с думите си свития си юмрук по плота на бюрото не заканително, а за да подчертае значението на казаното... Уверен, настоятелен, призван да извърши нещо голямо!... И то щеше да стане — нищо, с което се бе залавял досега, не е оставало несвършено, наполовина. През време на фашисткия терор, затварян в участъци и лежал в килиите на затвора, той е твърдял, че социалистическата революция ще победи, и тя победи. Та сега ли, когато вече ние сме ръководната сила в страната, няма да довършим започнатото. Нужно е време, за да може подалото вече къли яровизирано зърно да избуи и даде плодове. Всичко ще стане — трябва упоритост, търпение и кристалино ясно полпосиране на новото от отживялото и ненужното...

И още веднъж сме имали подобен разговор, пак „тет а тет“, в който се уверих, че този човек не можеше да се промени, че нищо от младежките си пориви не беше загубил. Сигурен съм, че и тогава ме взе за друг или надценяваше моето административно положение в Съюза на писателите. Мястото беше такова, че нямаше как да не ме смята за „главен“. Френската легация даваше коктейл във връзка с удостояване на професор Роже Бернар с почетно членство в нашата Академия. И между толкова академични светили, не зная защо бяха поканили двама неудоостоени, простосмъртни: аз „авек са фам“ и Блага Димитрова — за нея не съм много сигурен дали не беше завършила аспирантура в Московския университет. Не знаех защо е този коктейл и отидох от любопитство, но се почувствах потиснат от „академичната тишина“, която виснеше над насъбралите се. По едно време пристигна и почетният председател на Академията на науките Тодор Павлов, вече попрегребен, с несигурен вървеж. Посрещнаха го, както подобава, но в залата нямаше столове, та и той трябваше да стои през цялото време прав. Бях се „счупил“ в едно от съседните помещения, където имаше кресла, масичка с пепелници и двама-трима млади мъже, навярно шофьори или охрана. По едно време подаде глава и Тодор Павлов. Беше се освободил от официалното си обкръжение и искаше да отидне за малко. Видя до мене празно място и дойде. И още не седнал, започна със строг глас да ме мъмри за неуредиците в Съюза на писателите, за грешките в теоретическите статии на тоя и она критик. Беше толкова настойчив и категоричен, като че ли от мен зависеше всичко, че още утре, като отида в Съюза — аз тогава бях безпризорен, безработен, — ще оправя всичко... Нямаше как да разсейвам сторената му грешка, защото ми дожаля, че всичко казано от него с толкова настойчивост и увереност отиваше на вятъра, а нямаше как да не го заболи за това — сякаш да подчертая настъпилата вече старост... Повече след тази вечер не съм го срещал нито из улиците, нито пък идваше вече на наши писателски събирания...

Нямам възможност да правя социологически изследвания, какво е Тодор Павлов за днешната младеж. Но ако съдя по децата си, той е едно име на политик и революционер, останало от миналото. Някаква величина, по която другите са мерили себе си, но... Но... И навреждат притеснени очи от моя наставнически поглед, който ги стрелва с укор, а те не чувствуват никаква вина...

А за мене и за моите връстници някога Тодор Павлов бе обвеян с романтичната приповдигнатост на пророците, които са изтърпели мъчения и унижения, но никога не са се отказвали от правдата, която са проповядвали. Беловласите му коси ни облъчваха с нещо още от Бузлуджанския конгрес, с идеализма на първите просветители на социализма. Не го свързвахме с конкретна революционна борба, макар че заради четене на негови книги се получавахе допълнително класово-ненавистническа „надстройка“ в полицейските участъци — агенти и полицейски пристави биеха по запалените глави, — за прочетеното от него получаваха

лативите, които определяха челното му място в развитието на съвременната ни революционна поезия. В общи линии може да сумираме главното в тях — родоначалник. След него поставяха Смирненски, поетите от тридесетте години и се завършваше с Вапцаров. На някаква теоретическа конференция за развитието на „новия художествен реализъм“ някога, а сега с точното определение — „социалистически“, — бе посочван като безспорния му основоположник у нас. Припомняйки си близкото минало и терора, при който са работили тогавашните поети и литератори, името му винаги се споменаваше като редактор, дал път на мнозина, за тежките условия, при които е работил тогава, за непреклонната му упоритост, изваял с чука в своята „Наковалня“ не един борец, за агитационната роля, която са играли неговите „Червенушки“. Някой отиваха и в по-началните години на борбата, когато е воювал със сатирата в „Червен смях“.

Сега, когато премислям годините на онова време, струва ми се, че имаше нещо прибързано у мнозина да признаят делото му, а като че ли и някакво измъкване от неволна вина, че някога не са довидели голямото. Имам си и свое обяснение за това — помогнаха ми много спомените на Христо Радевски за него, а и за оная епоха в първата книга на „Живи като живите“, където има отделен немалък очерк и за Д. И. Полянов, и за неговото дело. . . Упоритият, фанатично вярващ в своето дело редактор, невъзприел някоя „компромиси“ според него на Партията, за да приближи делото ѝ до широките народни маси, останал непреклонен на своите си позиции и бил отстранен не само като главен редактор, но и изключен от редовете на Партията. Тогава ще да е излязла онази брошура на Бакалов срещу него. Той приел наказанието си, не променил убежденията и вярата си, а като дисциплиниран боец прибрал оръжието си за по-добри времена и не тръгнал на фракционна борба, а се заел да изкарва прехраната си с преводи от френски, нали бе прекарал дълги години в Нанси, където бе учил медицина, но доктор не станал, защото го влечало другото, голямото — изкуството и борбата.

И неговото време бе дошло — социалистическата революция бе победила у нас. Вече на преклонна възраст — според нас, двадесетгодишните — той проявяваше завидна активност. Печаташе, кажи го, всеки ден някъде стихотворение или пък някаква друга гневна бележка, но непременно в гневен, революционен дух. И нали в дългогодишната си практика на редактор на преследвани от полицията списания знаеше, че поезията е призвана да играе преди всичко агитационна роля, да възпламенява и води масите, стиховете, които печаташе, имаха предимно агитационен, публицистичен характер. Хората на неговата възраст ги приемаха като откровение, припомняха си някогашните клубове, където разпалени декламатори са раздухвали революционния огън в душите на хората с неговия „Стрелочник“, — „Дървото на смъртта“, със злъчните, пропити със сарказъм „червенушки“, които открито са демаскирали демагогията на буржоазните управници. И понеже сега, както и по-рано, писането за него е било задача да се отговори веднага на момента, стихотворните редове в строфите му често пъти бяха недоработени — понякога се рушеше елементарният логичен строеж на фразата, друг път необходимите стъпки за ритъма се допълваха с отдавна преодолените от поетите, останали от първите стихотворци окончания на „ий“ — „свободний“, „мрачный“ и т. н. Много директни бяха тези стихотворения с оголена идея, а и остарелият език с натруфените прилагателни не „хващаха за сърцето“, а действоваха на разума, но той пък не се нуждаеше от агитация, защото победата и новите ни задачи ни изпълваха изцяло с въодушевление. Имаше и още нещо, което като че ли омаловажаваше художествената стойност на тези стихотворения. Сравнени с виртуозността на Смирненски и главно с патоса му; с ясната идейна концепция на поетите от тридесетте години, които също публикуваха често свои работи, но с един приземен, изчистен от мъгливи алегорични език; с човешките, приглушени, но печелещи с това сърдечното доверие изповеди на Вапцаров, публикуваните по това време творби на Д. И. Полянов ми се струваха — говоря от свое име — като направени набързо преводи от чужда революционна литература и някъде побългарявани и пригаждани за нашата действителност.

На младите хора, които възлизат на литературното поприще — имам предвид не само себе си, а и своите връстници, но това е мое частно мнение, — винаги им се струва, че

започват своето дело на „чисто поле“. В това се състои и красотата на младостта — в роleta и дързостта да се обрекат на голямото до пълно себеотрицание, а от друга страна, то крие и своите опасности — юношеската инфантилност да продължи дълго и да се изроди в маниакалност, което ще рече: nihilистично отрицание на завоюваното през вековете и близкото минало. „Класиците“ за младостта са такива, защото са класици, без да се замислят на какво точно дължат своето безсмъртие. Те са даденост като въздуха и водата, като нещо, без което не може. Но нямат навика да анализират силата на художественото внушение на творбите им — просто си ги декламират или четат. Утвърдените преди тях писатели също така са даденост — те сами са се утвърдили с делото си, получили са признанието си. Но се случва понякога така, че творбата на начинаещия стои редом с тази на утвърдения в колоните на изданието и той неволно я подлага на преценка, поне за себе си, без това да значи, че има смелостта да отрече утвърдения си „колега“ като дело, като творец въобще.

Признавам си, че публикациите на Д. И. Полянов невинаги ми допадаха, но той за мене беше поет. Харесвах, а и сега, когато пиша тези редове, си го казах пак наум, стихотворението му „Кокичета“. Простотата в тези строфи, с човешка болка и съпричастие — за мен то е ода, химн, ако щете — за всепобеждаващата сила на живота, която при всички обстоятелства ще възтържествува, ми допадат. Просто да завидиш на „стария ковач“ как през заслепяващите искри на „наковалнята“ си и през оглушителните удари на чука върху революционната твърд е виждал и възпял тези предвестници на идващия живот. Тези невзрачни, бледи откъм краски цветчета може и да загинат от сковаващия студ, но нали след тях ще избуят в ярки бои ликуващите, пролетни изблици. Вечна тема на живота и литературата, но свързана с името на Полянов, тя имаше и нещо много биографично, наше, българско. Като че ли той сам съзнаваше несвършенството на това, което вършеше, но то бе по-силно от него, бе самият живот. Ние го отнасяхме до нашата действителност, защото кокичетата имат и някакво обредно значение в нашите делници. За мене това стихотворение не бе революционен призив, както прибързано искаха да го изкарат хора, които понякога не се съобразяваха с литературните факти, а една човешка изповед, нещо себеподаващо, че дори ако щете — и нещо месианско.

Полянов изигра неволна и косвена роля за забелязването на присъствието ми в поезията и за бързото ми приемане в Съюза на писателите. През пролетта на 1947 г. когато бе открита акцията за набиране на бригадири за петте строителни обекта на родината, Камарата на народната култура, творческите съюзи се бяха ангажирали в това всенародно дело. На някакво заседание или събрание по този случай той бе отправил призив към събратята си по перо и участ да отразят този подем, като бе обявил на художника Владимир Димитров-Майстора и на композитора Панчо Владигеров съревнование за активно участие, всеки в своята област, в живота на нашата трудова младеж. Било е прието от страна на двамата, стиснали са си ръцете, прегърнали се — имаше карикатура по този случай от Стоян Венев, като вицът беше в ръста на „съревноваващите се“, но гласно или не този конкурс станал от национален мащаб. Когато пишех и публикувах първите си бригадирски стихотворения, не съм знаел, че някакъв определен хор наблюдавали тези прояви в печата.

Не зная какво написа Полянов, какво нарисува Майстора, какво композира Владигеров, свързано с поетото обещание, но в началото на месец март 1948 г. Камарата обяви своите ежегодни награди. Бяха отличени множество произведения заради художествените им качества и накрая оценка на журито за бригадирската тема... Няма да изреждам всички имена, за да не излезе, че съм се възгордял много, но „втора награда“ получаваша Георги Караславов и Камес Калчев за очерковите си книги „Проходът на републиката“ и „Ханбозки дневници“, за разказ — Чолкаш, а за стихове — младият поет... следваше името ми. (Това, за възгордяването, не го казвам случайно, защото пред Клуба на Камарата имаше специално табло с минали и сегашно отличени творци, и на първо място беше портретът на Никола Вапцаров, получил вече своето признание, но тогава не бяха се сетили да оформят такъв специален кът, до него Елисавета Багряна, Дора Габе, Ангел Каралийчев и т. н.). За тези дни аз разказвам в отделен пасаж в книгата си „Началото на пътя“, затова сега няма

да се спирам по-подробно, а и не заслужава чак такова внимание... Така или иначе, бях отличен в едно начинание, замислено и проведено от Д. И. Полянов, но и тогава не знаех, че неговият някогашен призив стоеше на дъното на тази работа.

Приеха ме за член на Съюза. Ранното признание ме смути, но и за това съм говорил вече. И по някакво случайно стечение на обстоятелствата се случихме съседи по жилища със стари „ковач“. Аз живеях на улица „Плиска“, струва ми се, че сега се казва „Авицена“ или „Мусоргски“, успоредна на „Иван Асен II“, започваща на „Светослав Тертер“, откъдето се качвахме на трамвай № 4. Недалеко от тази трамвайна спирка живеяха още двама писатели — Гьончо Белев и Д. И. Полянов. В утринните часове, наредени на опашка и после бутайки се в безредие, аз гледах как Гьончо Белев аристократично изчаква да се натъпчем през вратата и като разбираше, че ще изпомачкаме безукорния му костюм, качваше се през предната врата. Заставаше така, че край него да няма хора — дразнеше го врявата и блъсканицата. Слизаше на Ректората, минаваше по алеята с кестените — бавно, съсредоточено — по своите си работи... Неведнъж тук съм виждал и Полянов. Нисък на ръст, с оредяла косица над високото чело на продълговатата му глава, с вириато носле и глава, сякаш високомерно не го интересуваше околният свят, с два правоъгълни посивели мустака само под носа му — на такова подбърсване на тези мъжки атрибути по време на Втората световна война казваха „мустаци а ла Хитлер“, но едва ли някой се е досетил, нито дори помислил за Д. И. Полянов да прави някакво сравнение, — с измачкана яка на винаги цветна риза — често на ситни квадратчета, — понякога с връзка, но по-често разкопчан, с изтрито черно сако, то пък обезателно разкопчано. Изпод пешовите на връхната му дреха надничаше кръгличко коремче, което придаваше на стойката му винаги гордо изпъчена фигурка. Якичък колан пристягаше панталоните му под корема, та горната им част, където бе напъхана ризата, често пъти висеше надолу с отпуснати краища, та се виждаше и недотам чистият хастар. Оглеждаше блъскащата се навалица край трамвая и поемаше пеш към центъра. Струваше ми се, че той е благодарен на струпаните хора, защото ще походи пеш. А може би това му беше навик, останал от едно време, когато билетите все пак бяха скъпички за сиромашкия джоб, та се казваше дори: „Хайде, черпи ти сега един трамвай!“

Тръгваше и той като Гьончо Белев бавно, достолепно, обикновено с големичка, протрита по ръбовете чанта, а когато ръцете му не бяха заети, слагаше ги отзад на кръста си „чорбаджийски“, от което коремчето му изпъкваше, сякаш беше корабното му платно, което го поемаше напред. Понякога ме зърваше сред хората и ако ме поздравеше любезно, обикновено тръгах редом с него. Но усмихнатият му поздрав не винаги значеше добро настроение. Понякога отговаряше на въпросите ми соннато, кисело и аз крачех мълчешком до него. Друг път започваше разговора той — разказваше ми за „едно време“, което ми пълнеше душата, и неслучайно предпочиташ да вървим заедно. И нали бях „негов човек“, заради този бригадирски конкурс — той не ми е подчертавал никога това, но аз чувствавах, че той се радваше, че така се е получило, — навлизаше в подробности от тогавашните нрави и изплакваше колко несправедливо са се отнесли към него, колко са го отгорчавали. Някои от хората, които му бяха причинили страданията тогава, бяха сега редом с него, заемаха ръководни места в Съюза на писателите и културния ни живот, но той никога не е поискал да търси възмездие, а отмахваше великодушно с ръка — било каквото било, важното е, че победихме.

Каквото и да ми разказваше, нямаше как да не се спре на поемането на редакторството на „Червен смях“ и за първите публикации в него на Христо Смирненски... Започнал при Кюлявков и Ясенов (дали пък не беше Жендов, забравил съм), но нещо не вървяло, извикали го и му поставили задача... Дватама го посрещнали с присмех — нима може сам да се справи с всичко. И пред Първи май прочел стихотворението на Смирненски. Отпечатал го на първа страница, с винетка и специално оформление, като преди това намерил автора му, за да му стисне ръката и да го окуражи и помоли за постоянно сътрудничество. Това е истината за неговото отношение към младия пролетарски поет, всичко друго е клевета и злодумство... Предавам разказа му, както е останал в мене, навярно изследователите на печата от това време ще намерят много неточности в преразказа ми, но аз нямам право да поправам нищо в него. А че Христо Смирненски беше „болна“ тема за него, имаше си оправдание за това!

Говореше се, без доказателства и факти, че някога той бил имал отрицателно отношение към поезията и към човека Смирненски. Като имам предвид на колко хора след това е дал път в литературата, не вярвам да не е почувствувал таланта и да не е посрещнал с отворени обятия новия си тогава сътрудник.

Понякога говорехме и за „текущата поезия“, която се публикуваше в литературния и ежедневния печат. Не мога да си спомня сега точните оценки на Полянов, но винаги беше доволен от нея — все нещо не достигаше според него да бъде „остра“, „бойка“, „водещо-призивна“. Но за това бяха виновни авторите ѝ, които той познавал добре и не пропускаше да ми каже по някоя тяхна проява от миналото. И винаги все си спомняше едно време, каква сила е имала поезията тогава, казваше някоя строфа или само стих, останали оттогава в ума му, понякога нещо от Смирненски или пък непознати на мен куплети — може би бяха негови, но той не искаше да се самоизтъкне пред мене. А често даваше образци от чужди поети, в превод на български, и за моя изненада доста често правеше сравнение с Хайне. Защо именно него сочеше за пример, а не друг поет, тъй и не можах да видя.

Полянов посещаваше редовно писателските събрания, участвуваше в литературни четения, където винаги му даваха първата изява и публиката го посрещаше с възторжени ръкопляскания, не липсваше и от литературните и културните чествувания, но винаги сядаше или се държеше някак настрана от останалите. И като турим и навика му винаги да вири глава, сякаш останалите край него не го интересуваха или пък им беше сърдит, човек можеше да остане с впечатление, че е нещо сърдит на някого, или пък не може все още да прости някогашните несправедливости към него. . . По улиците вървеше винаги сам, с ръце отзад на кръста, пак вирнал глава, сякаш не вижда край себе си хора и отвреме навреме ще кимне с глава на минаващ край него. Освен с Гьончо Белев, с когото понякога се прибираха двамата по обедните часове към къщи, не си спомням да съм го виждал да се спира с никой друг.

Това мое мнение, което прибързано си съставих за него, че е високомерен, че странен и едва ли е бил някога сърдечен с хората, навярно така щеше и да си остане, ако не беше една среща с него в Своге, където бяха събрани почти всички изявиени млади литературни творци на двумесечен теоретически курс. Освен лектори идваха и гости — цветът на тогавашната ни литература, че дори и Елин Пелин — за да споделят с „надеждите“ своя опит. Един от първите поканени, който се отзова на поканата ни, бе Д. И. Полянов.

И в утрото на уречения ден, нали бях вече провъзгласен за „заведущ гости“, стояхме с няколко момчета от курса — казвам „момчета“, защото наистина бяхме току-що излезли от юношеството — на перона на гарата. Влакът пристигна и гостът вече бе сред нас. Ръкувах се първи с него — знаехме се, пък и нали бяхме „комшини“ — и поехме заедно към училището, където битувахме. Полянов не носеше изтърканото си черно сако, а бе с нов, пак тъмен костюм, но сив. И ризата му бе пак на онези ситни квадратчета, но с поносим цвят. Късият му врат пак бе стегнат с познатия от толкова фотографии и скици грамаден поляновски възел на връзката. С него бе дошла и една дребна женица, която той ни представи — „другарката ми и спътница в живота“ — която го гледаше с много нежност, грижа и топлина. . . Осведоми се за имената на посрещачите, каза за всекиго от нас нещо благосклонно и цялата група влезе направо в стаята, където ни чакаха останалите. Последваха обичайните въпроси, след още по-баналното му представяне — „Разкажете нещо за себе си“, „От кои поети сте се учили“, „За трудностите, които сте срещали в живота си, свързани и с поезията ви?“ и т. н.

Сега Полянов не държеше вирната главата си — поне на мене така ми се стори. Имаше малки, присвити очици, които проследяваха, когато ни оглеждаше. Първо се обърна към жена си, която му кимна окуражително с глава, скръсти ръце на коремчето си. . . Започна с някаква шега — недоразумение, получило се във връзка с нашата покана и зъболекаря му — и ние се отпуснахме. Веселата случка ни помогна да го приемем без бронзовите доспехи, в които сами го бяхме поставили, а това, че отреагирахме на шегата му, го направи някак по-земен и по-близък.

И се получи не беседа, не напътствие от страна на ветерана на пролетарската ни поезия, не „обмяна на опит“, а една сърдечна и изстрадана изповед, сякаш той дълго време бе чакал

този час, за да разкрие пред някого сърцето си, болките, възжеланията, та отново в него да се люшне оня пламък, който бе горял в гърдите му десетилетия и го бе грял и в най-тежките години и минути на живота му.

Започна някъде от края на миналия век — от родното място. После началните години в гимназията в Сливен — първият трепет от досега с поезията. Прогледането в огромния свят на дните чрез прочетените книги и ориентировката му в посоките на света. Личният пример на учителите-социалисти, а и обаянието на хората, прегърнали вече тези идеи, сред останалите люде на града и главно сред интелигенцията. Първите стихотворни опити, първите успехи сред връстниците и първите публикации. После заминаването му за Франция да следва медицина в Нанси, но влечението му към поезията взема връх и той няма сили да се пребори с него. И решава — да бъде, както е било писано да стане. . .

Връща се с изградена в себе си идейна позиция — да застане на страната на онеправданите и потиснатите, на гладните и експлоатираните от „чудовището Цар-капитал“, и влиза в редовете на партията на Дядото — Димитър Благоев. А и времето е едно — години на големите социални кипежи във всички страни в Европа. И макар че всичко е все още в сферата на идеите и просветителството, интелигентният човек не може да остане безучастен. Ето как Антон Страшимиров характеризира един от своите герои-идеалисти от това време: „Как може да се твори... как може да се живее, без да се чувства човек съвременник на най-великите от своя век?“

По това време творят всички автори, които днес с право са в пантеона на нашата литература, правят първите си изяви и новите, млади поети, някои от тях по-късно също ще бъдат в редиците на безсмъртните. И в техните първи работи преобладава социалното начало, някои като П. Ю. Тодоров са и социалисти. Вазов вече е написал своите „Елате ни викате“, „Не се гаси туй, що не гасне“, Михайловски — гневните си сатири. „Ратаят“ на Т. Г. Влайков, „Кочаловската крамола“ на Страшимиров карат чувствителните души да се огледат край себе си. . . И сред тези всепризнати гласове се притуря нов, който не само привлича вниманието върху себе си, но творбите му стават любими произведения, които се рецитират с жар на митинги и работнически събрания. А и погледнато обективно, след като Яворов, Церковски и др. притягиват социалното острие на поезията си, той остава единствен творец с политическа сръчност, пък и с необходимата стихотворна култура, който воюва от страниците на партийния печат. Любен Дюкмеджиев, превел „Интернационала“, Георги Кирков, автор на „Дружна песен“, и останалите поети са на нивото на първите ни стихотворци от Възраждането. Звездата на Смирненски изгрява в самото начало на двадесетте години, след него. . . но няма да прави историческа справка за развитието на партийната ни поезия. (След много години от тази среща прочетох в „Път през годините“ от Константин Константинов, че когато семейството му се преселило от Сливен в София, квартирант им бил за малко време, като „съгражданин“, Д. И. Полянов. Не дава оценка на творчеството му, но се отнася с голямо уважение към предаността му към поезията и към културата му).

Полянов много искаше да подчертае пред нас безукорното си отношение към Смирненски не само като ценител на таланта му, но и като покровителство на по-стар творец към младата надежда. Тежеше му злословие, което не може да не е достигнало до него, щом и ние го знаехме, че е завиждал на младия си събрат. (Тези обвинения винаги имаха „емоционален“ характер и никога не чух никаква конкретна проява на недобронамереност от страна на Полянов към Смирненски. . . И като знай сладострастието на някои хора да говорят безнаказано на четири очи какви ли не нелепици по адрес на някого, който в едно или друго отношение има обществено признание, и като чух как гостът ни не се опитва да опровергава това, което се говореше зад гърба му, дори нямаше и онова лицемерно великодушие към клеветниците си, като видях как лицето му се нажали, когато спомена за ранната смърт на младия си събрат, повярвах на него, а не на отрицателите му.) А иначе казваше понякога нещо остричко във връзка с отношенията му с Крум Кюлявков, Христо Ясенев, че и с по-младите, дошли след тях, но в огорченията му, така ми се стори, имаше логика. . .

И дойдоха след това годините на терор и безкористна вяра в делото на Партията. Сам редактор, коректор, администратор, че дори и разсилен, той продължава да издава

списание след списание, брой след брой, въпреки безмилостното острие на цензурата и безсърдечността на властта. Около „Наковалия“ се събират млади сътрудници и там се „заглавяват“ бъдещите пролетарски поети. Дали му и помощник — Христо Радевски станал коректор, но бил толкова разсеян, че Полянов пак вършел и неговата работа. За това пише и сам Радевски в портрет на Полянов, поместен в книгата му „Живи като живите“. Познавал го е отблизо и след като го прочетох, разбрах, че разказаното напълно се покрива с това, което аз усетих някога, когато слушах живия Полянов... После...

После един топъл следобед на 1953 г. Георги Караславов ме дръпна от редицата, която минаваше край неговия ковчег, изложен за всенародно поклонение в горното фоайе на Народния театър, тури на ръкава на шарената ми блуза траурна лента и ме накара да застана на почетна стража. Бях един от първите, които дойдоха след вестта за смъртта му и поклонението и колоните народ вече се тълпяха долу на площадчето. Изправих се, потиснат не толкова от близостта на мъртвия човек, а от объркването ми, защото аз не се чувствах достоен за възложеното ми почетно място. Други трябваше да дойдат и да застанат тук вместо мен — негови съратници и другари в борбата, а тях все още ги нямаше. Върнах се в къщи да облека костюм и да дойда „резерва“, за нощното бдение, защото хората все пригиздаха и пригиздаха. Излизах от време на време по знак на Караславов, заставах на посоченото ми от него място и после пак се връщах до завесата... И си мислех за него, за човека, когото изпращахмe...

Колко малко радост бе имал той в своя живот — припомних си разказа му от Своге, — а как искаше хората да виждат в самоуверената му походка, във вирнатата му глава, в резките му движения човек, който сам е властвувал над своя живот...

Беше предан само на едно нещо в живота си и тази вяра го беше крепила до смъртния му час. Обичаше младите, талантливите — иначе как можех да си обясня неговата готовност да се отзове веднага на поканата ни, после сам ни посети няколко пъти, дори и на самото закриване на курса, когато си направихме обща снимка за спомен. Знаеше имената на мнозина от нас и говореше за началните ни опити с внимание и тъй греещото ни признание, макар че то бе по-скоро надеждата да види всекиго утвърден вече творец...

И сега, когато си мислех за хората от онези години и се спрях на неговото име, почувствах пак онова уважение към него, невинишавано от никого, че е било в мене някога. Имаше нещо апостолско в поведението му през младостта, през тежките и жестоки години. Ако щете дори и месианско — да страда, да бъде измъчван, да се пребори в себе си с възжеланията за мирен и спокоен живот и да бъде разпнат за вярата си. Може би се е чувствувал щастлив, че неговото слово е палило душите на отрудените хора и дважди по-щастлив, когато е бил инквизиран за стореното от него... Значи някоя се боят от него, съобразяват се с писанията му, отделят го от останалите — той е вече личност.

И кочичето е цвете. Пробило снежната покривка, ние винаги сме искали да го сгреем в шепите си. И винаги е будело у нас умиление, жалост и надежда.

Дежурният на летището подканя готвещите се за полет самолети. Моторите рулират с рев пред старта и след кратка команда се извисяват във висините. Пътниците гледат през прозорчетата надолу към земята и се учудват, че полетата са разсечени от железопътни линии, че някакви черни точки се движат понякога край тях и се учудват, че на земята има още стрелочници.

Човекът отдавна вече лети.

ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ

Не зная защо, но в детските ми години името на Людмил Стоянов беше обвито в нещо мистично, не от „мира сего“. Сега разбирам, че всичко е идвало от това „Людмил“. Писателите, които знаех дотогава, имаха най-обикновени имена: Христо (Ботев), Иван (Вазов), Стоян (Михайловски), Тодор (Влайков), Петко и Пенчо (Славейкови), Пейо (Яворов), Ангел (Каралийчев) и т. н. И изведнъж това „Людмил“ носеше някаква тайнственост, нещо ненашенско. Нямаше ги тогава тези днешни модерни имена и внуците на Лалювците, Ламбевците, Лаза-

ровците, Лаковците не бяха приели по старата народна традиция името на дядовците си, с малката поправка, та да остане само началната буквичка в „Людмил“, „Любомир“, „Люсиен“ и какви ли не още вариации. Дори и моето име Климент не беше често срещано — в петте гимназии и двата факултета, в които учих, нямаше съименик, но в село Климентовци бяха бол. Аз съм кръстен на светията по черковния календар в деня, в който съм се родил, но година след това в село пристигнал врачанският владика и бе кръстил половин дузина момчета на името си — Климент. . . Та този някак чуждоземен „Людмил Стоянов“ ни озадачаваше с малкото си име, но инак това, което пишеше, беше за българи, за нашия живот, но имаше нешто в него, което някак го отделяше от останалите писатели, които дотогава бях чел.

Първите работи, които запомних от него, бяха в недебела книга, с мека подвързия. Навярно и тя бе пристигнала в пакет с останали като нея и придружително писмо, в което се „замолваше господина. . . , адреса му е даден от нашият общ приятел, та да ги пласира, да удържи полагаемия се десетпроцентов хонорар, а сумата да изпрати на адрес. . . “ Бях в годините, когато много обичах да чета за войната — нали и баща ми е бил на фронта — та препрочитах военните разкази в книгата. Хем всичко в тях бе някак познато от прочетеното от други автори, хем не беше съвсем същото. В „Белият ескадрон“, „Земляци“ и други разкази на Йовков бяха описани хора, които и аз познавах, дори вестовоят на Стаматов приличаше на дядо ми Дойчо, който също е бил вестовой на някакъв офицер, на когото не искаше да спомене името, преди да го извика на служба при себе си генерал Иванов, с когото бяха атакували Азвайбаба. А хората, по-точно войниците, за които разказваше авторът, бяха някак непознати, чудаци някакви и според тогавашната ми възраст, като че ли измислени от Людмил Стоянов. . . Някакъв войник в окопа, с турско име, от приелите насилно някога преди векове мохамеданска вяра, се свива и зъзне под шибащите капки на студения дъжд. . . Вали непрекъснато от няколко дни. Войникът става все по-затворен в себе си, промъглява отвреме навреме името на бога си, като молитва, да не е толкова жесток. А дъждът вали и вали, пълни окопите с вода, не оставя сухо местенце по човешкото тяло. Човекът гледа с неразбиращи очи другите. Погледът му от ден на ден помътнява и един следобед над окопите просвечават изстрели. Всички наскочават — войникът стреля срещу небето, срещу бога си, срещу Аллаха. . . Не съм могъл тогава да разбера смисъла на този протест, затова разказът ми е бил непонятен. . . В друг един офицер разказваше за ординареца си — разказът се водеше от първо лице, — който ходил в селото и, като се върнал, разказал на командира си, че се влюбил в някакво момиче, и говори за него само най-хубави неща. Но в постыките и думите на войника има понякога толкова нелогични неща, че и аз се чудех защо офицерът, умен човек, го слуша, без да му възрази, и понякога тъжно поклаща глава — жалеше го, съчувствуваше му, но за какво, не разбирах. И един ден влюбеният настая да отидат двамата и да видят годеницата му. До стената на порутената къщица в разграден двор офицерът вижда млада, малоумна жена, която тъпо се усмихва, като вижда ординареца. . . После друг за артилерийската престрелка — убити, ранени, разрушени блиндажи и укрытия и пак нищо не се случва. Жестокост и безсмислена смърт, но какво друго може да има на война? . . . Изведнъж един съвсем понятен, конкретен разказ, който ме смрази с жестокостта си. . . Изповед на поручик, и то толкова достоверна, сякаш това е самият автор: гостува на учителско семейство, приемат го с радост, домакините са сърдечни и мили с него. Разделят се с пожелания да се срещнат скоро пак. Но поручикът получава зловеща заповед: в селото, където е гостувал, имало бунтове срещу държавата, а също и съмишленици и трябва да бъдат убити. Но не с куршуми, защото сме победена и спокойна страна — изстрелите ще разпревожат мирните хора, — а да бъдат намушкани с ножове, като сламените чучела по дворовете на казармите, на които войниците са били обучавани. И в тъмнината на нощта той дава команда, жертвите са повалени, обърканите войници ги хвърлят в изкопаната яма, но от купчината тела се надига недоубит човек. Поручикът познава учителя. Като проблясък в съзнанието му минава приятната вечер, когато е гостувал у тях, но заповедта си е заповед. . . Умиращият моли за милост, но не да бъде спасен, а доубит, за да не се мъчи. Последва нова заповед и един разтреперан войник скача в гроба и доубива жертвата. Не

трява да се стреля, ние сме покорена, мирна страна. Исканото „милосърдие“ е дадено — милосърдието на Марса.

Това бе и заглавието на този разказ. Той се роди с останалите — и в него главни герои бяха войници, офицери, хора от селата, където квартируваха части или пък минаваше фронтната линия, но се отличаваха от другите с яснотата на авторския замисъл и с безскрупулната жестокост на властта, която налагаше волята си, като вземаше живота не само на нещастни с нея хора, но и дори на съвсем невинни, патриархални в своето ежедневие мирни поданици. И макар че след като го прочетох, останах вцепенен, отделих книгата и от време на време все го препрочитах. И нали в душата ми родителите — основни учители — бяха не само посели, но грижовно отглеждаха семената на милосърдието и съчувствието ни към страдащите, та това, което четях, не само ми се виждаше безочовечно, но ме и разтърсваше и разстройваше до сълзи. Какви хора живеели на земята, а ние в къщи, та и в село не сме и подозирали. . . Дори смятат за човечност, за „милосърдие“ доубиването на невинната си жертва. Сега разбирам, че излялото се мое гневно възмущение към убийците е имало и чисто субективна причина — неиздължният след екзекуцията беше учител, него го обвинявали, че водел останалите селяни, а и баща ми все го анкетираха и искаха да го уведният някакви лоши хора, които той наричаше презрително, че били „властта“. Значи и той е могъл така да загине някога.

Когато станах седемнадесет-осемнадесетгодишен и бях чувал за зверствата при потушаването на Септемврийското въстание, сметнах, че в този разказ — „Милосърдието на Марса“ — се дава картината на кървавите събития и от онова време, и от цензурни съображения авторът го е сложил при другите разкази със сюжети от войната. Това усещане се засили и от самия автор: в някаква статия или реплика, предизвикана от преднамерена нападка, а може би и от необходимостта за някакво свое „обезопасяване“ — литературните интервюта и анкети още не бяха дошли на мода, — той се спираше по-подробно на този разказ и даваше подробности около написването му. Връзката с беззаконията и зверствата при потушаване на всенародното въстание била случайна — поводът бил кървавата разпра с местната интелигенция в Босилеградско и Цариградско по време на Балканската война, обвинена в измяна от безотговорни, жестоки садисти, които са оглавявали военната власт тогава в току-що освободената от турците територия. Това обяснение, дадено някак между другото, което пишеше Людмил Стоянов, затвърди още повече увереността ми, че той иска да се запази от преследвания, защото вече знаем и за смъртта на Гео Милев, Сергей Румянцев и на редица още видни хора в Дирекцията на полицията. Имаше някои детайли, които поддържаха твърдението ми — поручикът бе получил заповед да не се стреля — това се повтаряше на няколко места — защото сме покорена страна. А това бяха годините след войната, когато ни е било забранено да имаме войска, та и в нашето село се разказваше къде са били крити оръжия от „англофренска“ комисия, която наблюдавала разоръжаването ни. А по това време на войната никой не може да забрани на воюващите да стрелят — значи случката в „Милосърдието на Марса“ беше станала по-късно, след примирието. Та нали тогава за потушаването на въстанието са плъзнали „шпицкомандите“, защото на превратаджните не достигали войници. (В наше време прочетох в една документално-историческа книга за годините 1913—1918 и там имаше дадена като информация такива зверства, че дори и буржоазията се възмутила — но военщината от онези години е била безотговорна и жестока.)

След книгата с разкази прочетох „Холера“ — повест под формата на дневник. Изданието бе минало през много ръце, та у нас пристигна в много оръфан вид, но наборните полета не бяха засегнати. И веднага у мен неволно стана съпоставка — какво пишеше за войната тогавашните вестници, какво говореха някои от учителите ни на „царските“ празници и ораторите, които искаха да ги изберат за правителствени народни представители, и каква беше действителността, разказана от очевидец и сам участник в нея. И ми стана болно за излъганите хорица, които оставиха костите си по бойните полета — и от нашето село имаше мнозина загинали, — уж в името на някакви „национални идеали“, а всъщност хитрите управници богатеели и грабелци и без това оголелия народ.

Когато идваха „сказчици“ от София, баща ми отваряше дума за този автор и гостите говореха със симпатия за дързостта му на изобличител. Някои казваха, че бил комунист, други, че го смятат за такъв, но не е. Всички обаче бяха единодушни, че е смел, справедлив и честен човек. Баща ми винаги се въодушевяваше от такива хора, писа му писмо и стана „пастоятел“ на вестника му — „Литературен преглед“. Популарността на Людмил Стоянов растеше с години с книгите, сказките, но главно със статиите му от това време. Някъде го сравнявах с Антон Страшимиров, но само като негов последовател — народен будител. В нашите села, нали бяха все земеделски по партийна ориентация, известността му се дължеше и на това, че бе автор и на книга за Стамболийски.

Не зная кой, къде и какво е смятал, но в годините на моето юношеско съзряване от връстниците, с които дружах, а и от по-големите, в чиито думи се вслушвахме и бяха за нас откровение като светлата истина, ние смятахме трима наши писатели за най-авторитетните комунисти, за истински страдалци за идеята: Тодор Павлов с теоретическите си статии, Кръстьо Белев с романите си „Пробивът“, „Мирът“ и репортажите си „Песента на нальмите“, „По широката земя“ и Людмил Стоянов не само с разказите си „Милосърдието на Марса“ и „Холера“, но главно със статиите си, с които разобличаваше открито реакционния режим у нас и воюваше за прогрес. А бяха годините на Испанската гражданска война, Хитлер гореше по площадите книгите на прогресивните писатели и беше вече провъзгласил германския народ за най-висшата раса на планетата, предопределена да завладее цялата земя и да въдвори своя „нов ред“. Всичко вървеше към война, а човечеството още не беше забравило близките си, погребани в касапницата на Първата световна. Интелектуалците от цял свят се събраха в Париж на конгрес на мира. След това се прехвърлиха в Испания, за да покажат, че се солидаризират с борбата на републиканците, срещу които вече открито воюваше фашизмът на Хитлер и Мусолини. Наши представители на този първи конгрес на мира бяха Людмил Стоянов заедно със съпругата си, поетесата Мария Грубешлиева.

Върна се и тръгна със сказки из цялата страна. Къде директно, къде иносказателно — „повите варвари“ — клеймеше фашизма, а и нашите управници, които вече даваха да се разбере, че в бъдещата война ще бъдем пак на страната на Германия. Досегашият ни „дослук“ с немските управници не беше донесъл нищо добро на народа ни, а сега там безчинствуваше Хитлер... Хищническата военщина от Първата световна война бе извикала страх и примирение у хората... „Бай Ганьо с празна раница, а Дойчо лапа баница“ — тази „злободневка“, останала още от някогашното ни приятелство с „дойчовците“, се знаеше от мало и голямо. Срещу сказките на Людмил Стоянов, срещу статиите му фашизираните организации у нас започнаха не само да влизат в спор с него, но го и хулеха. Наричаха го „комунист“, защото бе ходил и в Съветския съюз и говореше с любов и почит за тамошния строй. И една вечер „безжичният телеграф“ на баща ми донесе, че през нощта на един ъгъл на софийските улици било намерено проснато тялото на пребития Людмил Стоянов. Нападателяте били „патриотични офицери“, които са смятали, че са го убили, защото заболел на дрехата му „предупредителна“ бележка: „Така се наказват всички предатели!“ В литературните вестници с прогресивна ориентация, а и в някои ежедневници като „Заря“ написана гневни статии срещу тях. Не след дълго, след като бе оживял и се бе съвзел донякъде от тежкия побой, Людмил Стоянов сам написа няколко статии, които не предвещаваха нищо добро за автора им — „Към моите нападатели“, и друга — „Защо искам да емигрирам“. Дръзки, нападателни, обвинителни — в тях нямаше и сянка от страх или колебание в убежденията си. Станалото и поведението на Людмил Стоянов след това издигнаха на още по-висок пиедестал името и личността му сред хората, които вярваха в правдата на борбата за социална справедливост. Той знаеше имената на нападателите, но срещу тях властта не бе предприела никакви наказателни мерки. След много години щях да присъствам на една драматична, като в класическите пиеси, случка, когато Мария Грубешлиева великодушно прости на сина на предвождания побойниците над Людмил Стоянов. Разказвам я в първата част на „Началото на пътя“, та не смятам за нужно да повтарям разказаното.

Кървият вихър на войната мина и над нашата страна, писаното от поети и философи се сбъдна — Септември стана Май. Първите паднаха в кърви, но в тази ожесточена борба

се роди Свободата. Събитията в страната ни нахараха мало и голямо, градове и селца да сияят затасно какво ставаше у нас. Излизаха нови имена на хора, ръководители на страната, някои от които хората чуваха едва сега за първи път. И нали бях вече неволно новопокрытен литератор, интересувахе ме какво става на литературния фронт... Започна да идва нов литературен вестник, но за негови главни редактори бяха назначени Ангел Тодоров и неизвестният ни все още тогава Андрей Гуляшки. А защо не беше Людмил Стоянов, на когото по право се полагахе според нас да застане начело на литературата ни? Споделил недоумението си, бях изненадан от това, което ми бе казано за него — по-точно за миналото му. И за моя най-голяма изненада научих, че пишел и стихове. Бях чел само прозаичните му книги. Това преглътнах как да е, но бях съвсем озадачен, че бил и един от най-революционните символисти у нас. Че и отрицател някога на реалистичната линия в литературата. Знаещите творческия му път ми казаха, че писал недотам ласкави статии за Вазов, характеристиката му за Каравелов освен че беше невярна, но и съвсем обидна, че... Много неща научих за него от врелите и кипели в литературата ни хора преди мене, които бяха воювали срещу фашизма и смятаха Людмил Стоянов за свой другар в борбата, защото... Защото сам разбрал заблудата си и протегнал ръка за помощ и вече бил винаги верен в страданията и неволите на народа.

Излезе и един сборник с негови избрани стихотворения. Тъмновинена, кафява корица с бели букви. Заразгрях я и сам разбрах кога беше станало това пречупване в него...

Не, не мога, не мога без хора,
без човешката, простата реч.

Дето чуя, че двама говорят,
техен брат съм и аз отдалеч.

Миналото бе минало — не бяхме ние, които имахме право да му държим сметка за някогашните заблуждения. А това, че той сам се отрича от доскорошното си „верую“ и позиции, му даваше някаква романтична, че дори и мистична окраска, която ние, с пламналото си юношеско въображение, прибавяхме към образа му. Приличаше ни на езичник, който сам бе изгорил идолите си. И затова неговото слово вече добиваше особено значение за нас — нещо като заклинание. А това, че бе готов да заплати дори с живота си за убежденията си, му слагаше и месиански ореол — готов е да се жертвува за другите. През годините на войната, когато вилнееше фашистският терор, името му не се срещаше почти никъде по страниците на печата и това бе за нас напълно обяснимо. Не знаехме и нищо за съдбата му. Бяхме сигурни, че споделя съдбата на другите антифашисти, на борците за прогрес и социална справедливост.

Затова със стръв разгрях литературните издания, пък и ежедневниците след победата. Девети. Тодор Павлов бе станал регент, Димитър Полянов бе поставен начело на популарната ни революционна поезия, Кръстьо Белев, възползувал се от старата си популярност, преиздаваше старите си книги и сборници, яви се твърде активният и неизвестен за мене дотогава Крум Кюлявков, а Людмил Стоянов не заемаше никаква ръководна роля в литературния ни и културен живот. Сметнах го за несправедливост към него, макар че още в първите си броеве новороденият „Литературен фронт“, орган на Съюза на българските писатели, помести интервю с него. Днешната мода на интервюта и литературните анкети тогава нямаше днешния епидемичен характер, та изявленията от подобен род се смятаха за особена чест към интервюирания. От него научихме за съдбата му през тежките години — интерниран бил в Пазарджик, а след това в едно плевенско село — Сомовит. (Нямам под ръка за справка тогавашното течение на вестника, но от един спомен на Мария Грубешка, която винаги беше с него като негова съпруга и преди всичко като напълно споделяща идеите и доблестното му поведение като писател, за посрещането на партизаните на Девети и за стихотворението си „Към партизаните“, което чела на сцената на театъра, мисля, че градът май е бил Провадия.) Какви бяха въпросите на Борис Делчев към него и какво точно отговаряше — не помня сега. Навярно е било нещо в тогавашния дух на революционните дни. За мен в случая по-важно беше самото появяване на интервюто и високата оценка

на водещия — доблестен борец и гражданин, един от стълбовете на новата революционна литература. Частният издател Смикаров побърза да издаде обемист за времето си сборник от негови стихове — подборка от избрани творби. Заразгрях я жадно, да намеря желани от мене стихове, в които да прелива революционен дух, но от строфите лъхаше някаква миньорност. Обективно неразвълнувано предадени природни картини, в които не греше дричиният огън на изповедта. Реших, че Людмил Стоянов издава тези свои стари стихотворения като равностетка към миналото си и прави достойние на читателите това, от което сам се беше отказал, и приех по достойнство постъпката му. Стиховете на произвятия в стрелбището Вапцаров, автентичните партизански песни на Веселин Георгиев — Андреев той стана десетина години по-късно — повече ни възбуждаха. Но ако стихотворенията приехме без особени възмущения, то презададените „Милосърдието на Марса“, „Холера“, статиите му прозвучаха с нова сила в това революционно време. Преди всичко с доблестта и вътрешната сила и смелост на автора им да предаде онези народни страдания, заради които е бил преследван. Нещо като поемата на Гео Милев „Септември“ с пророчеството си, че „Септември ще стане Май!“

Председател на Съюза на българските писатели по това време беше Трифон Кунев, след това, когато той мина в опозиция, стана Константин Константинов. Людмил Стоянов стоеше някак в сянка в административната йерархия на културния ни живот. Но това ни най-малко не хвърляше сянка върху неговия авторитет. . . Литературният ни кръжок в град Плевен — „Цветан Спасов“ — реши да основе по почти на незакономерното още обединение на провинциалните кръжоци у нас, което беше уверено, че ще се превърне в Съюз на провинциалните писатели, свое издателство — Провинциално кооперативно издателство „Профкоопиздат“ по подобие на „Партиздат“, „Наркоопиздат“, тъй като тогава още съществуваша и старите наши издателства. Пуснаха се облигации, приемаха се заявките за колективно участие от кръжоците в цялата страна, но средствата все не достигаха. Първата книга, избраните стихотворения на Цветан Спасов, беше вече пусната, готвеше се „Антология на провинциалните писатели“. Правеше се всичко възможно, а очакваните средства не пристигаха. Някой даде идея да организираме някаква публична изява с вход. На участниците ще кажем каква е „благотворителната ни цел“ и на публиката ще съобщим на афиша за какво си дават парите — на листа се получи значителна цифра печалба. Някой се сети, че преди години сказките се посещаваха с вход и народът идвал. Човекът, който можеше да накара хората да разтворят душите и портмонетата си, трябваше да е с минала слава на борец, с тежест на интелектуалец. Изреждаха се различни имена, правеха се уговорки и отводи. Някой предложи да покашим Людмил Стоянов — вече избран за председател на писателския съюз. Но други, които бяха имали работа с него по-рано или слушаха неговите сказки, възразиха. Щял да разочарова хората, които ще дойдат, ще загуби обаянието си, а това не биваше да се допуска. Не бил добър оратор — а тогава оратори да искаш у нас. Дори и Еренбург беше писал в пътните си бележки за нас, че сме имали хубаво вино и много, и то добри, оратори. . . Не бил добър оратор, говорел глухо, безстрастно. И предложението отпадна. А друг човек тогава не ни „хвана око“, та сказката така си и остана само като намерение.

Като знаех с колко страст и гняв бяха написани статиите му, това твърдение ми се видя нелогично. Но казаното не подлежеше на съмнение — казано бе от хора, чиито имена бяха стояли в прогресивния ни печат в миналите години наред с неговото. Дори им бях благодарен, че проявиха деликатност и ревност да запазят името на спечелилия душите ни твърд и доблестен в постъпките си борец и писател.

Не помня кога и къде за първи път Людмил Стоянов ми е подал ръка. Било е, разбира се, когато дойдох да следвам в София. Значи през есента на 1947 г. Мълчалив, с безстрастно лице, със замръзнала сякаш маска на интелектуалец и уморени очи, той ми се стори винаги вгълбен в себе си. Макар и вече председател на писателския съюз, не помня да е водел някоя от литературните вечери, които се провеждаха в салона на Камарата на народната култура. А там понякога и по два пъти на ден все имаше нещо. Но почти винаги присъствуваше, седнал в края на някоя от първите редни. Няколко пъти при различни обсъждания вземаше думата, и то май че винаги да даде някое обяснение. Не помня да е заставал на

нечия страна от спорещите. Наистина говореше глухо, безстрастно, като че ли наложило му се участие в шумните дискусии бе по принуда. Някак сепнат от унеса, в който бе, диреше с мъка думите си. Минаха години и аз разбрах, че първото ми впечатление от него, както се случва често, е било лъжливо. Под привидната индиферентност и съзерцателност към това, което става около него, се таеше активно участващата със свое мнение личност. И понякога в безстрастно изречените думи се изстрелваше нараняваща ирония, атака или протест срещу нередности, които пречат с безпринципността си за правилния ни литературен живот. Понякога това беше лична, пристрастна позиция, но то беше в характера му, неделима част от него самия, от поведението му.

Людмил Стоянов посрещна свободата в най-зрелите си творчески години. Навярно общественият му заест — председател на Съюза на писателите, после академик, директор на литературния институт към Академията, член на Световния съвет за мир — или тежките години на фашисткия терор го бяха изтозили, но той не можѐ да създаде нови художествени творби, равностойни на направеното от него преди. Романът му „Зазоряване“ имаше много аморфна композиция, а и психологическата мотивировка на героите му в своите действия не беше много убедителна. Друг един по-голям разказ — според сегашните понятия новела — „Пистолет и цигулка“, макар да имаше за основа истинска случка от живота, също не бе убедителен. Стиховете му не надминаваха тогавашното ниво на поезията ни. И с взетия начален тласък от миналото той продължаваше да пише своите статии.

В националната ни литература има имена на хора, без чието творчество тя е немислима. Те жалонират нейното развитие. Но във всяка литература има и творци, които с присъствието и поведението си дават специфичния национален колорит на нейния цялостен облик. Имам предвид не само творбите им, но и гражданските им позиции. Те са най-верният сеизмограф на обществените тrusове и размествания на социалните пластове. А навярно и някои черти на характера им са ги отличавали от другите.

Трудно ми беше да си представя зрелия Людмил Стоянов с широкопола шапка, заметнат в пелерина, мрачен, дързък, безапелационно категоричен, когато отсича присъдата си над традиционното в литературата ни. Дръзновени негови съвременници: Дебелянов, Подвързачов, Георги Райчев, Траянов, Гео Милев, Николай Райнов, че дори и хрисимият Лилиев, искат литературата ни да се равнява с модните образци на западните литературни течения, като решават да скъсат с реалистичната традиция у нас. Трудно ми бе да си го представя и протестиращ в писателско събрание срещу присъствие на полиция, когото той нарича „новият ни, непознат на нас колега“. Какво ли не се разказваше за младите му години! Навярно не всичко в тях е истина, но преплитането на името му в редица революционни жестове е достатъчно да го поставя в редиците на борците. И неговата революционна еволюция е нещо законно за развитието му като писател.

За нас, младите, той бе пример и олицетворение за силата на победилата вече марксистическа идеология, чрез която Партията бе го привлякла в своите редици, и когото фашисткия терор не бе успял да сломи. А това, че творческият му път бе започнал в бурния кипнеж на началото на века ни, бе дружил и споделял неволите на редица поети, чийто трагичен край бе обявен в някаква романтичност, будеше у нас завист.